

ਖੰਡ - 3
(ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ)

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ

(ੳ) ਕਵਿਤਾ

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਕਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਜ਼ਬਾ, ਖਿਆਲ, ਲੈਅ-ਤਾਲ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ‘ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮੋਢੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ’ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲੋਕ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੇ ਬਿੰਬਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਸਮਈ ਤੇ ਲੈਅ-ਆਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਲਾਇਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਗਾਉਂਦਾ ਜ਼ਜ਼ਬਾ ਹੈ।”

ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਹੈ।”

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਉਛਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਲਵਲੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਛਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਛਾਲਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਰਸੀਆ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਧਨੀ ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਉੱਥੇ ਕਵੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਕਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਤੱਤ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

1. ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ-

ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਵੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤ ਲੋਕ ਪੱਧਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

2. ਪ੍ਰਤੀਕ -

ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਣਕਹੇ ਅਤੇ ਅਣਵੇਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

“ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਂ ਟੁੱਟੀ,

ਇਕ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਢੋਕਾਂ ਦਾ।

ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਲਕਤ ਵੰਡੀ,

ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।”

ਮਹਿਲਾਂ, ਢੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ, ਢੋਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਝੁੱਗੀ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ-

ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ

ਸ਼ਬਦਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

4. ਛੰਦ-

ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਜੋ ਸਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਵੇਂ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛੰਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਲੈਅ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

5. ਅਲੰਕਾਰ-

ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੋਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਧੁਨੀਆਂ, ਸੰਵਾਦਾਂ, ਵਰਨਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- “ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ” (ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ)

- “ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਖਰਲ ਬਲੌਰੀ

ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਾਂ ਸੁਰਮਾ ਪੀਠਾ।” (ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ)

- “ਫਿਰ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਅਨੂਪ ਦਿੱਸੇ

ਜਿੰਦ ਜਵਾਨੀ ਝੱਲੀ ਝੱਲੀ।” (ਅਨੁਪਾਸ ਅਲੰਕਾਰ)

6. ਕਲਪਨਾ-

ਕਲਪਨਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ **ਕਾਲਰਿਜ** ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।” ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਅਣਜਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵੇਖੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

7. ਭਾਵ-

ਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ, ਤਰਸ, ਡਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਆਦਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ

ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਤੱਤ ਹੈ।

8. ਵਿਚਾਰ-

ਵਿਚਾਰ, ਖਿਆਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ, ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

9. ਰਸ-

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਬੀਰ, ਅਦਭੁੱਤ ਆਦਿ ਰਸਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਾਸ-ਰਸ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- “ਵੇ ਦਰਦ ਮੰਦਾ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ

ਉਠ ਤਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ

ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ

ਤੇ ਲਹੂ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।” (ਕਰੁਣਾ-ਰਸ)

- “ਝੰਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ

ਚੜੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆ

ਚੜੇ ਪੁੱਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ

ਜਿਵੇਂ ਬੇਲਿਓ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ।” (ਬੀਰ-ਰਸ)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਤੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਰੂਪਗਤ ਪਾਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਕਵਿਤਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

(ਅ) ਗੀਤ

ਗੀਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਨਿੱਜਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੂਭੂਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਗੀਤ ਯੰਤਰ 'ਲਾਇਰ' ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਹੋਇਆ।

ਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵੇਗ ਭਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾਂਦਾ।”

ਹੇਗਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਗੀਤ ਦੇ ਤੱਤ

1. ਭਾਵ- ਗੀਤ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਗੀਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਗੀਤ ਸਰਲ, ਖਿਣਮਈ ਤੇ ਤੀਬਰ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਚਾਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਨਿੱਜਤਾ- ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਕਵੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗ਼ਮੀ, ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਹਰਸ-ਵਿਸ਼ਾਦ, ਕਰੁਣਾ, ਦਯਾ, ਗੁੱਸਾ, ਗਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਲੱਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸੰਖੇਪਤਾ- ਗੀਤ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਦੇ ਖੀਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੀਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣਾ ਜਾਂ ਲਮਕਾਉਣਾ ਗੀਤ ਨੂੰ ਅਕਾਊ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਵੇਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਲਈ ਸੰਖੇਪਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

4. ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ-

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਗੀਤ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਰ ਤਾਲ ਯੁਕਤ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਸ਼ਬਦ, ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ, ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਜੋੜ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਢੁਕਾ, ਸੁਰ ਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਸੰਗੀਤ

ਹੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਗੀਤ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

5. ਭਾਵ-ਏਕਤਾ-

ਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਪੂਰਨਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਤ ਭਾਵ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਸਹਿਜ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ-

ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਹਿਜ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵੇਗ ਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਕਵੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਭਾਵ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

7. ਸੰਰਚਨਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-

ਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੀਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਲੈਅ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਜਦੋਂ ਤਰਦੀ ਲੈਅ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤ ਸਦਾ ਹੀ ਮਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਗੀਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

(ੲ) ਗ਼ਜ਼ਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ— ਮਹਿਬੂਬ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਜਿਹੜੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਰ **ਆਥਿਦ ਅਲੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਸ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹਿਰਨ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਦਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੜਪ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—

1. ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
2. ਤਸੱਵੁਫ਼ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸਵਾਦ
3. ਅਸ਼ਲੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ
4. ਬਿਆਨ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਰੌਚਕਤਾ
5. ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ
6. ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਭਾਵਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ— ਮੁਸਲਸਲ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਸਲ। ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ‘ਦੀਵਾਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸ਼ਿਅਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ‘ਮਿਸਰਾ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ‘ਮਤਲਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ‘ਮਕਤਾ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਕਾਫ਼ੀਆ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ‘ਰਦੀਫ਼’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਕ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਰਦੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ:

“ਜੇਕਰ ਹਬੀਬ ਚੰਗੇ।

ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਸੀਬ ਚੰਗੇ।

ਤੂੰ ਕਰ ਨਾ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ,

ਆਪਾਂ ਕਰੀਬ ਚੰਗੇ।

ਧਨਵਾਨ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣੇ?

ਸਾਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਚੰਗੇ।

ਚਾਨਣ ਜੋ ਵੰਡਦੇ ਹਨ,

ਉਹ ਹਨ ਅਦੀਬ ਚੰਗੇ।

ਮੈਂ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤੂੰ ਕਹਿਨੈ,

ਤੇਰੇ ਨਸੀਬ ਚੰਗੇ।

ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨਾਉਣ ਸੁੱਖ ਜੋ,

ਸਾਥੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਚੰਗੇ।

ਨਿਰਮਲ ਜੋ ਵਸਲ ਮਾਨਣ,

ਸਾਥੋਂ ਰਕੀਬ ਚੰਗੇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਬੀਬ, ਨਸੀਬ, ਕਰੀਬ, ਗ਼ਰੀਬ, ਅਦੀਬ, ਨਸੀਬ, ਰਕੀਬ ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਚੰਗੇ’ ਰਦੀਫ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉੱਤਮ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਹ ਬੈਂਤ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਸ਼ਾਹ ਬੈਂਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਕਰ ਨਾ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ,

ਆਪਾਂ ਕਰੀਬ ਚੰਗੇ।”

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਮਜ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਬਿਆਨੀ, ਮੁਆਮਲਾ-ਬੰਦੀ, ਸ਼ੋਖੀ, ਚੋਟ ਆਦਿ ਗੁਣ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਖਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਿਆਰੀ ਪੱਧਰ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਅਰ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

(ਸ) ਨਾਟਕ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਲਾ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਇਸ ਦੇ ਮੰਚੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਹਜ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਰੰਗਮੰਚ, ਰੌਸ਼ਨੀ, ਆਵਾਜ਼, ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਦਾਕਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ‘ਨਟ’ ਜਾਂ ‘ਨਾਟ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉੱਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਨਾਚ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਟਕੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਚਾਰੀਆ **ਭਰਤਮੁਨੀ** ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਡਰਾਮਾ’ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ; ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਡਰਾਓ’ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਨਕਲ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ- ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਰਨਣ **ਅਰਸਤੂ** ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ **ਭਰਤਮੁਨੀ** ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ **ਅਰਸਤੂ** ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ, ਤੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ-ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ **ਅਰਸਤੂ** ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ-ਸੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਖਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ- “ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ। ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ-ਵਪਾਰ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ **ਇਬਸਨ** ਨਾਟਕ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ **ਭਰਤਮੁਨੀ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ, “ਨਾਟਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਭਾਵ ਨਕਲ ਹੈ।”

ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ **ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ** ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਟਕੀ ਹੁਨਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕੌਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਆਨਦਾ ਹੋਇਆ, ਲੇਖਕ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਅਦਾਕਾਰ, ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ—

1. ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੌਂਦ—

ਪਲਾਟ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ-ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਲਾਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਪਲਾਟ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ—ਉਲਝਾਊ ਤੇ ਸੁਲਝਾਊ। ਉਲਝਾਊ ਵਾਲੇ ਭਾਗ 'ਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਊ ਵਾਲੇ ਪੱਖ 'ਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ—

ਪਾਤਰ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਤੱਕ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਇਕ ਰਹਿਤ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਉਸਾਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਤਰ ਜੇਕਰ ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ—

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੋਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਰਕਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ। ਲੰਮੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ—

ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. ਉਦੇਸ਼- ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. ਸ਼ੈਲੀ-

ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ /ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

7. ਰੰਗਮੰਚ-

ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਭਿਨੈ-ਕਲਾ ਦਾ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਅਭਿਨੈ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਰੰਗਮੰਚੀ ਉਦੇਸ਼ ਓਨੇ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ’ ਵੰਨਗੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਟੀ.ਐੱਸ.ਇਲੀਅਟ** ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ‘ਦੋਹਰੀ ਕਲਾ’ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

(ਹ) ਇਕਾਂਗੀ

ਇਕਾਂਗੀ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

‘ਇਕਾਂਗੀ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ‘ONE ACT PLAY’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਅੰਕੀ ਜਾਂ ਇੱਕ-ਅੰਗੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦਾ ਦਾਸ ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਘਰਸ਼, ਗੋਂਦ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ—

1. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ—

ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਜਮਮਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ—

ਸੰਜਮੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਫਲ ਚਿਤਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ 'ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਵਿਸ਼ਾ, ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜ ਕੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਪਰੀਤ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. ਸ਼ੈਲੀ-

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੰਜਮੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਚੱਜਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੋਝਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

6. ਉਦੇਸ਼-

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਰੰਗਮੰਚੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਇਕਾਂਗੀ ਉਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਰੰਗਮੰਚ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕਾਂਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ, ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਨਾਟ-ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਘਟਨਾ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪਾਤਰ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਉ।
2. ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਕ) ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ-ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣ ਗਏ। ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਅਖਵਾਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ **Short Story** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਤ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਪਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਲਪ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼-ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਝੇਵੇਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਹਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਆਨੰਦ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ‘ਲਘੂ ਨਾਵਲ’ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

ਐਚ.ਜੀ.ਵੇਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਹਾਣੀ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਨਿੱਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਹ ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕੇ।”

ਐਲਗੀ ਸੈਜਵਿਕ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।”

ਸੈਂਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਗੀਨ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਇੱਕ ਤੀਰ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ

ਖੁੱਭ ਜਾਵੇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਚੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ, ਇਕਹਿਰਾ ਨਾਟਕੀ ਬਿਆਨ ਹੀ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਗੋਂਦ-

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਗੀਤ ਦੀ ਹੱਡੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਤਨਾਓ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਨਾਓ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੋਂਦ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧਦਾ ਹੈ।

2. ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ-

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਜਾਂ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾਲੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਉਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ
2. ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ
3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ
4. ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਫਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਅਰੋਚਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਵਾਕ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

4. ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਇਸ ਤੱਤ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਚਿਤਰਨ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਏਨਾ ਸੰਜਮ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ।

5. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ-

ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਭੇਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਸ਼ੈਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ, ਡਾਇਰੀ, ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

6. ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ-

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨ-ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਸਦੇ ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਤੱਥ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲ ਉੱਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉ।

(ਖ) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਈ ਨਿਬੰਧ ਜਾਂ ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਪਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਚਿੱਤਰ, ਨਕਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਕੈਚ’(SKETCH) ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਢਾਂਚਾ, ਪਾਸਾ ਜਾਂ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ **CHARACTER SKETCH** ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਖਾਕਾ ਨਿਗਾਹੀ’ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਛੂਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਵਿਤਕਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਚੀ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਲਚਕ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ, ਗੱਲਬਾਤ, ਸੰਸਮਰਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਐੱਚ. ਐੱਲ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਸਤੂ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਸਰਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੌਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਨ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਕੈਚ’ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਗਿਣੀਆਂ-ਮਿਥੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਓਘਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਰੇਖਾਕਾਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਖਾਕਾ ਖਿੱਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।”

ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-

- (1) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀਮਾ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ।
- (2) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (3) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।
- (5) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਉਕਤੀਆਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਚਿੱਤਰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼-

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਵੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਹਰਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸੁਮੇਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਨੈਤਿਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਲੀਕੋ।
3. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਕਿਹੜੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?